

Krzysztof Ślusarek

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2387-649X>
(Uniwersytet Jagielloński)

Przestrzeń miejska Zbaraża w świetle akt podatkowych z lat 80. XVIII wieku

W artykule przedstawiono kilka uwag na temat przestrzeni miejskiej Zbaraża w końcu XVIII w. Na podstawie zachowanych akt podatkowych, tj. metryki józefińskiej i opisań urbanistycznych starano się odpowiedzieć na pytanie, jak wyglądał układ przestrzenny miasta (podział na śródmieście i przedmieścia oraz występowanie zwartych obszarów o jednolitym charakterze gospodarczym). Ponadto scharakteryzowano typ i rodzaje zabudowy mieszkalnej, występowanie obiektów gospodarczych i obiektów zaliczanych do infrastruktury technicznej. Osobne miejsce zajmuje omówienie przestrzeni publiczno-politycznej (ośrodki władzy, obiekty użyteczności publicznej) oraz przestrzeni społecznej (struktura ludności).

Słowa kluczowe: Zbaraż, przestrzeń miejska, przestrzeń społeczna, kataster józefiński

Miasto Zbaraż, przed rozbiorami Polski leżące w granicach województwa wołyńskiego, w czasach austriackich było jednym z ważniejszych ośrodków wschodniej części Galicji¹. Według pierwszego podziału administracyjnego tej prowincji z 1775 r. miasto znalazło się w dystrykcie brodzkim rozległego cyrkułu lwowskiego². Kiedy w 1782 r. zlikwidowano dystrykty i podzielono Galicję na 18 cyrkułów, Zbaraż przyłączono do cyrkułu brodzkiego³. Stan taki trwał jednak zaledwie kilkanaście miesięcy, gdyż już w 1783 r. dokonano kolejnych zmian w strukturze administracji cyrkularnej. Wówczas to miasto włą-

¹ Niniejszy artykuł powstał w ramach realizacji projektu badawczego pt. „Na styku kultur i narodów. Galicyjskie miasta i miasteczka w józefińskim katastrze gruntowym”, finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki, zarejestrowanego pod numerem 2016/22/M/HS3/00163.

² T.C. Lotter, *Carte nouvelle des Royaumes de Galizie et Lodomerie avec le District de Bucovine*, Augsburg [przed 1780].

³ T.C. Lotter, *Carte nouvelle des Royaumes de Galizie et Lodomerie avec le District de Bucovine*, Augsburg [1782].

czono do nowo utworzonego cyrkułu tarnopolskiego⁴, w którego granicach pozostało aż do ustanowienia powiatów w połowie XIX w.

Dzieje Zbaraża nie były przedmiotem systematycznych badań naukowych. Powstałe dotąd publikacje koncentrują się na najbardziej znanych wątkach i wydarzeniach, jak polityczna i militarna rola miasta w XVII w., zwłaszcza w dobie powstania Bohdana Chmielnickiego⁵ (w tym także literackie reminiscencje tych wydarzeń), różne aspekty stosunków polsko-ukraińskich w XX w.⁶ czy dzieje instytucji kościelnych i niektórych zabytków⁷.

Szansę na poszerzenie wiedzy na temat historii Zbaraża daje realizacja projektu badawczego pt. „Na styku kultur i narodów. Galicyjskie miasta i miasteczka w józefińskim katastrze gruntowym”, który zakłada m.in. opracowanie unikatowej, dostępnej on-line bazy danych o miastach i ich mieszkańcach oraz zdefiniowanie komponentów przestrzeni społecznej miast i miasteczek Galicji w końcu XVIII w. Podstawę źródłową badań stanowią masowe, wzajemnie

⁴ J. Liesganig, *Atlas der Königreiche Galizien und Lodomerien bestehend in einer General-Karte dieser beiden Königreiche, und in 10 besonderen Karten der 19 Kreise nach der neueren Eintheilung nebst dem Distrikt der Bukowina in einem Atlas nach astronomischen Beobachtungen verfasst*, Wien 1786; J. Liesganig, *Regna Galiciae et Lodomeriae Joseph II. et M. Theresiae Augg. Jussu methodo astronomico-trigonometrica nec non Bucovina geometrica dimensa* [Vindobonae 1790].

⁵ Spośród bardzo obszernej literatury warto wymienić prace najnowsze, w tym m.in. Z. Anusik, *Księżęta Jerzy i Krzysztof Zbarascy wobec problemów południowo-wschodniego pogranicza Rzeczypospolitej w drugim i trzecim dziesięcioleciu XVII wieku*, „Przegląd Nauk Historycznych” 2016, R. XV, nr 2, s. 127–189; tenże, *Latyfundia książąt Zbaraskich w XVI–XVIII wieku*, „Przegląd Nauk Historycznych” 2009, R. VIII, nr 2, s. 17–77; J. Dorobisz, *Krzysztofa Zbaraskiego plan obrony Ukrainy przed najazdami tatarskimi*, „Sprawozdania Opolskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk” [Opole] 1992, Wydział I, seria A, nr 23, s. 31–43; O.V. Kravczenjuk, *Obloga Zbarazu. 10 lipnja – 20 serpnja 1649 r.*, [w:] *Zbaraczina. Zbirnik stattej, materijaliv i spominiv*, t. 1, New York 1980, s. 109–120; M. Nagielski, *Relacje zbaraskie z „Księgi Pamiętniczej” Jakuba Michałowskiego a „Ogniem i mieczem” Henryka Sienkiewicza* [w:] *Epoka „Ogniem i mieczem” we współczesnych badaniach historycznych. Zbiór studiów*, red. M. Nagielski, Warszawa 2000, s. 155–172; A. Smoliński, *Zbaraż – ślad Rzeczypospolitej Obojga Narodów oraz miejsce literackiej inspiracji Henryka Sienkiewicza. Dzieje i współczesność*, „Acta Universitatis Wratislaviensis”, No 3111, „Wrocławskie Studia Wschodnie” 2008, [t.] 12, s. 37–57; P.S. Szlezynger, *Przyczynek do obrony Zbaraża w roku 1649*, „Czasopismo Techniczne” 1995, z. 2, s. 160–166; K. Śledziński, *Zbaraż 1649*, Warszawa 2005.

⁶ Między innymi: K. Marcinkowski, *Boje w Zbarażu 25 i 26 lipca 1920 r. oraz rzeź w Bystrzyku 1 czerwca 1920 r.*, Filadelfia 1983; *Zbaraż* [w:] *Ludobójstwo – grabieże – zniszczenia. Eksterminacja ludności polskiej dokonana przez banderowskie bojówki spod znaku OUN-UPA w latach 1939–1947*, oprac. H. Komański [i in.], „Na Rubieży” 1996, nr 18, s. 33–38; nr 19, s. 13–28; 2001, nr 56, s. 25–34; 2002, nr 57, s. 20–37.

⁷ Najnowsze prace to m.in.: J. Kachel, *Dzieje kościoła i klasztoru Ojców Bernardynów w Zbarażu (1628–1946)*, Kalwaria Zebrzydowska 2001; A. Skrzypczak, I. Skrzypczak, *Polski cmentarz w Zbarażu. Inskrypcje nagrobne*, Rzeszów–[Łańcut] 2010.

uzupełniające się źródła historyczne z lat 80. XVIII w., tj. józefiński kataster gruntowy oraz tzw. opisanie urbarialne.

Pomiary, będące podstawą do opracowania katastru józefińskiego, przeprowadzono w latach 1785–1788. Swoim zasięgiem objęły one całą Galicję. Do naszych czasów dochowała się większość pozostałych po tej operacji materiałów, w tym m.in. następujące dokumenty dotyczące miast: opisy granic, niw i placów, księgi pomiarów i sumariusze podające ilość ziemi będącej w posiadaniu mieszkańców, dziedzica miasta i plebanii. Najważniejszą i najcenniejszą częścią operatów katastralnych są jednak księgi pomiarów, które wymieniają wszystkie parcele w obrębie miasta. W kolejności podawano w nich: numer topograficzny parceli, imię i nazwisko jej posiadacza, rodzaj kultury rolnej (pola orne, łąki, ogrody, pastwiska i lasy), powierzchnię parceli oraz zbiory, jakie z niej można było uzyskać⁸.

Znakomitym uzupełnieniem katastru józefińskiego są tzw. opisanie urbarialne sporządzane na dużą skalę po słynnym patencie regulacyjnym Józefa II z 10 lutego 1789 r. Składały się z one z dwóch zasadniczych części: opisań gromady miejskiej i dołączonych do nich alegatów. Opisanie gromady miejskiej podawały ogólne wiadomości dotyczące miasta oraz przedstawiały wykaz obowiązków feudalnych ciążyących na mieszkańcach. Na wstępie określano, do ilu właścicieli dane miasto należało, następnie wymieniano poszczególne kategorie mieszkańców i określano ich powinności względem właściciela. W alegatach zamieszczano spis wszystkich mieszkańców, zawierający m.in. następujące informacje: imię i nazwisko, numer jego domu i gruntu, wysokość przychodów, liczbę dni pańszczyzny i wysokość danin w skali roku oraz sumę opłacanych czynszów.

Źródła te wielokrotnie były wykorzystywane przez badaczy zarówno polskich, jak i ukraińskich, rzadziej austriackich i niemieckich. W większości jednak wypadków prowadzone na ich podstawie badania odnosiły się do obszarów wiejskich. W tym kontekście należy wymienić publikacje powstałe w pierwszej połowie XX w., w tym m.in. prace Józefa Fiericha, Romana Rozdolskiego, Jana Rutkowskiego i Wincentego Stysia⁹. Współcześnie, a złasz-

⁸ Więcej na temat przydatności metryki józefińskiej oraz opisań urbarialnych w badaniach nad dziejami miast zob.: K. Ślusarek, *Materiały podatkowe jako źródło do dziejów miast galicyjskich w czasach józefińskich* [w:] *Galicyjskie miasta w epoce zmian społeczno-politycznych w Europie Środkowo-Wschodniej w XVIII–XIX wieku. Zbiór studiów*, red. T. Kargol, B. Petryszak i K. Ślusarek, Kraków–Lwów 2018, s. 269–288.

⁹ J. Fierich, *Kultury rolnicze, zmianowanie i zbiory w katastrze józefińskim*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 1950, t. XII; R. Rozdolski, *Die grosse Steuer- und Agrarreform Joseph II*, Warschau 1961; tenże, *Stosunki poddańcze w dawnej Galicji*, t. 1–2, Warszawa 1962; J. Rutkowski, *Galicyjski kataster gruntowy jako podstawa statystyki własności ziemskiej*, „Wiadomości Statystyczne o Stosunkach Krajowych” 1917, t. 25, z. 3, s. 23–36;

cza począwszy od lat 90. XX w., oba wspomniane źródła wykorzystywane są w o wiele szerszym zakresie, przy czym dominują trzy kierunki badań: ogólne rozważania na temat gospodarki Austrii i Galicji, studia monograficzne dotyczące różnych szczegółowych zagadnień, w tym mikrotoponimii i socjotopografii, a także studia regionalne i lokalne. W pierwszym przypadku należy wymienić opublikowany przez Alicję Falniowską-Gradowską (ostatnio we współpracy z Franciszkiem Leśniakiem) sumariusz katastru józefińskiego dla zachodnich cyrkułów Galicji¹⁰, a także publikacje m.in. takich autorów, jak: Werner Dobesch i Reiner Feucht¹¹. Jeśli idzie o studia monograficzne, to wspomnieć trzeba m.in. o badaniach Mariusza Kulczykowskiego dotyczących tkactwa chłopskiego, Krzysztofa Ślusarka na temat drobnej szlachty czy Franciszka Wasyla na temat społeczności ormiańskiej¹². Ponadto w historiografii ukraińskiej popularne są ostatnio studia z zakresu mikrotoponimii (Lubow Bilińska, Olga Łużecka), antroponimii (Natalia Wyrsta) i socjotopografii (Maria Dolińska, Maria Pohoriłko)¹³. W badaniach lokalnych i regionalnych do-

W. Styś, *Metryki gruntowe józefińskie jako źródło do historii gospodarczej Galicji*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 1932, t. II, s. 86–97.

¹⁰ A. Falniowska-Gradowska, *Studia nad społeczeństwem województwa krakowskiego w XVIII wieku. Struktura własności ziemskiej i użytkowanie gruntów w świetle katastru józefińskiego*, Warszawa 1982; A. Falniowska-Gradowska, F. Leśniak, *Struktura własności ziemskiej i użytkowania gruntów w Galicji w cyrkułach rzeszowskim, sanockim i tarnowskim w świetle katastru józefińskiego (1785–1787)*, Toruń 2009.

¹¹ W. Drobesch, *Bodenerfassung und Bodenbewertung als Teil einer Staatsmodernisierung. Theresianische Steuerrektifikation, Josephinischer Kataster und Franziszeischer Kataster [w:] Les migrations de retour. Rückwanderungen*, red. R. Furter, A.-L. Head-König, L. Lorenzetti, *Histoire des Alpes – Storia delle Alpi – Geschichte der Alpen*, 2009, 14, s. 165–184; R. Feucht, *Flächenangaben im österreichischen Kataster*. Diplomarbeit am Institut für Geoinformation und Kartografie der Technischen Universität Wien, 2008.

¹² M. Kulczykowski, *Andrychowski ośrodek płócienniczy w XVIII i XIX wieku*, Wrocław 1972; tenże, *Chłopskie tkactwo bawełniane w ośrodku andrychowskim w XIX wieku*, Wrocław 1976; K. Ślusarek, *Drobna szlachta w Galicji 1772–1848*, Jędrzejów–Kraków 2011; F. Wasyl, *Ormianie w przedautonomicznej Galicji. Studium demograficzno-historyczne*, Kraków 2015.

¹³ Л. Білінська, *Мікротопоніми Тисмениччини відомного походження*, „Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Сер. Мовознавство”, Тернопіль 2009, Вип. 2 (17), s. 172–181; О. Лужецька, *Мікротопонімія Південно-Західного Опілля*, Дис. на здобуття наук. ст. канд. філологічних наук, Тернопіль 2014; Н. Вирста, *Українські та німецькі прізвища, мотивовані назвами професій (лексико-семантичний аналіз)*, „Актуальні проблеми філології та перекладознавства”, Хмельницький 2013, Вип. 6 (1), s. 36–46; М. Долинська, *Історична топографія Львова XIV–XIX ст.*, Львів 2006; М. Долинська, *Йосифінська метрика – головне джерело для відтворення історичної топографії (культурного краєвиду) міст, містечок і сіл Галичини [w:] Galicyjskie miasta w erze zmian społeczno-politycznych w Europie Środkowo-Wschodniej w XVIII–XIX wieku. Zbiór studiów*, red. T. Kargol, B. Petryszak i K. Ślusarek, Kraków–Lwów 2018, s. 81–94; М. Долинська, М. Погорілко, *З історичної топографії Львова (гори Львова)*, „Записки Наукового товариства імені Шевченка”, Львів 2015, т. 268, s. 107–127.

minuje natomiast publikowanie danych z katastru józefińskiego jako materiału źródłowego dotyczącego konkretnych miejscowości (np. działalność edytorska Józefa Szymańskiego¹⁴).

Kataster józefiński i opisanie urbarialne stosunkowo rzadko wykorzystywane były w badaniach związanych z problematyką miejską. Na przykład materiały te stanowiły jedno z podstawowych źródeł w studiach prowadzonych przez Łukasza Jewułę¹⁵, przy czym badacz ten sięgnął po kataster w przypadku miast wytypowanych do próby badawczej. W historiografii austriackiej w tym nurcie badań mieści się m.in. działalność naukowa Paulusa Adelsgrubera, Laurie Cohen i Borysa Kuzmany'ego¹⁶. Z kolei w studiach prowadzonych przez badaczy ukraińskich – mających najłatwiejszy dostęp do katastru józefińskiego – przeważają badania kartograficzne i urbanistyczne, które omawiają kierunki rozwoju miast i miasteczek (Hałyna Petryszyn, Uliana Iwanoczko), a także studia regionalne i lokalne (Wasyl Łaba, Leonid Tymoszenko)¹⁷.

Projekt „Na styku kultur i narodów. Galicyjskie miasta i miasteczka w józefińskim katastrze gruntowym” zakłada zbadanie wszystkich miast i miasteczek leżących w najbardziej na wschód wysuniętych cyrkułach Galicji, tj. brodzkim, tarnopolskim, zaleszczyckim, stanisławowskim i brzeżańskim. Pierwsze rezultaty tych studiów są bardzo obiecujące i dowodzą, że źródła podatkowe dają szerokie możliwości poznawcze, zwłaszcza w zakresie analizy przestrzeni miejskiej oraz struktury społecznej mieszkańców¹⁸.

¹⁴ Między innymi *Państwo wojnickie w metryce józefińskiej z 1785–1787 roku. Wojnicz, Zamoście, Ratnawy i Łopoń*, wyd. J. Szymański, Wojnicz 2000.

¹⁵ Ł. Jewuła, *Galicyjskie miasta i miasteczka oraz ich mieszkańcy w latach 1772–1848*, Kraków 2013.

¹⁶ P. Adelsgruber, L. Cohen, B. Kuzmany, *Getrennt und doch verbunden. Grenzstädte zwischen Österreich und Russland 1772–1918*, Wien–Köln–Weimar 2011; B. Kuzmany, *Brody. Eine galizische Grenzstadt im langen 19. Jahrhundert*, Wien–Köln–Weimar 2011.

¹⁷ У. Іваночко, *Вплив соціально-функціональних процесів на розвиток урбанізації в Галичині кінця XVIII – початку XX ст.* [w:] *Історична топографія та соціотопографія України*, Зб. наук. праць, Редкол.: Я. Дашкевич, П. Сохань та ін., Львів 2006, s. 258–298; В. Лаба, *Історія міста Перемишляни від найдавніших часів до 1939 року*, Львів 2001; Г. Петришин, У.Іваночко, *Еволюція принципів класифікації міст Галичини в австрійський період* [w:] *Книга міст Галичини. Міждисциплінарні дослідження у містознавстві*, „Вісник Державного університету «Львівська політехніка», Львів 1999, № 379, s. 67–95.

¹⁸ Pierwsze wyniki badań zostały już opublikowane. Zob. m.in.: V. Dolinovskyi, *Соціально-професійна структура міщан Олеська на підставі інвентаря будинків 1789 р.* [w:] *Galicyjskie miasta w epoce zmian społeczno-politycznych...*, s. 21–50; M. Kańkowski, *Miasto Józefów w świetle opisań urbarialnych* [w:] *Galicyjskie miasta w epoce zmian społeczno-politycznych...*, s. 123–130; T. Kargol, *Konfrontacja metryki józefińskiej z innymi źródłami historycznymi na przykładzie topografii i społeczeństwa Brodów w II połowie XVIII wieku* [w:] *Galicyjskie miasta w epoce zmian społeczno-politycznych...*, s. 131–148; K. Ruszała, *Spole-*

Podstawę źródłową dla ukazania przestrzeni miejskiej Zbaraża w latach 80. XVIII w. stanowiły operat metryki józefińskiej oraz opisanie urbarialne miasta¹⁹. Operat metryki józefińskiej, sporządzony w okresie od listopada 1787 do stycznia 1788 r., zawiera większość najważniejszych elementów: w tym m.in. opisanie granic (datowane na 7 grudnia 1787 r.), księgę pomiarów (zatwierdzoną 4 stycznia 1788 r.), sumariusz generalny z pomiaru wszystkich realności (26 listopada 1787 r.), sumariusz powierzchni gruntów dominikalnych i rustykalnych oraz uzyskiwanych z nich zbiorów. Nie zachowały się natomiast prawidła fasjonowania. Opisanie urbarialne Zbaraża, datowane na październik–listopad 1789 r., zawiera m.in. opisanie dochodów inwentarzowych i oszacowanie dochodu z gruntów, według którego obliczono nową należność podatkową (datowane na 26 października 1789 r.) oraz dwa (nr 8 i 10) z 11 alegatów²⁰ (16 października 1789 r.).

Z analizy danych zawartych w metryce józefińskiej oraz opisaniami urbarialnych wynika, że w końcu XVIII w. Zbaraż leżał nad rzeką Gniezną, dopływem Seretu, i sąsiedował z następującymi wsiami: Bazarzyńce, Czernichowce, Hrycowce, Jacowce, Kretowce, Łubianki Niżne, Łubianki Wyżne, Nowiki, Stary Zbaraż, Stryjówka, Suchowce, Tarasówka, Wałachówka, Wierniaki, Załuże i Zarudzie. Miasto było centrum rozległego dominium składającego się z 18 miejscowości. Według sporządzonego w 1785 r. wykazu miast w cyrkule tarnopolskim w Zbarażu były 893 domy, a liczba mieszkańców wynosiła 5922 osoby²¹. Było to więc jedno z większych miast w zaborze austriackim. Potwierdzają to również ustalenia Łukasza Jewuły, który zauważył, że w 1787 r. miasto to sytuowało się w grupie 12 największych ośrodków miejskich w Galicji²².

W świetle metryki józefińskiej i opisań urbarialnych właścicielem Zbaraża był hr. Wincenty Potocki, do którego należały prawa zwierzchności grun-

czeństwo miasteczka galicyjskiego w pierwszych latach rządów austriackich w świetle pierwszego katastru gruntowego, tzw. metryki józefińskiej na przykładzie Jasła [w:] Społeczeństwo i gospodarka Galicji w latach 1772–1867. Źródła i perspektywy badań. Zbiór studiów, red. T. Kargol i K. Ślusarek, Kraków 2014, s. 129–144; G. Zamoyski, *Nowy Targ i jego mieszkańcy w świetle metryki józefińskiej [w:] Galicyjskie miasta w epoce zmian społeczno-politycznych...*, s. 289–313.

¹⁹ Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy we Lwowie (dalej: CPAHU Lwów), fond 19: Metryka józefińska, op. 17, spr. 1, k. 1–221; fond 146: Namiestnictwo Galicyjskie, op. 18, spr. 4399, k. 1–15.

²⁰ Fakt niezachowania się większości alegatów stanowi pewną trudność w analizie struktury społecznej mieszkańców miasta.

²¹ CPAHU Lwów, fond 146: Namiestnictwo Galicyjskie, op. 88, spr. 188, k. 52v–53.

²² Chodzi o miasta, w których mieszkało więcej niż 4 tys. mieszkańców. Oprócz Zbaraża były to następujące miejscowości: Lwów, Brody, Drohobycz, Gródek Jagielloński, Jarosław, Jaworów, Przemyśl, Sambor, Tarnopol, Złoczów i Żółkiew. Por. Ł. Jewuła, *Galicyjskie miasta i miasteczka...*, s. 37 i 39.

towej. Oprócz tego na obszarze miasta wyróżniono kilka mniejszych części, niepodlegających władzy dziedzica. Ich właścicielami byli: probostwo rzymskokatolickie (część administrowana przez ks. proboszcza Bartłomieja Kurrowskiego), parafia greckokatolicka Zmartwychwstania Pańskiego, parafia greckokatolicka Wniebowstąpienia Pańskiego (część administrowana przez parocha Ignacego Rembałę), klasztor oo. Bernardynów oraz nieznany z imienia Szatkowski (w opisaniach urbarialnych: Walter).

Przestrzeń miejska

Ogólna powierzchnia miasta wynosiła 3849 mórg 546 sążni²³. Do gruntów dominikalnych zaliczano ziemię będącą we władaniu dziedzica oraz osób i instytucji duchownych. Ich powierzchnia wynosiła: 205 mórg 583 sążni – pola orne, 147 mórg 1097 sążni – łąki oraz 145 mórg 374 sążnie – lasy. Powierzchnia gruntów rustykalnych wynosiła odpowiednio: 2924 morgi 545 sążni – pola orne oraz 424 morgi 1147 sążni – łąki (tabele 1 i 2).

Tabela 1. Struktura własności i powierzchnia gruntów w Zbarażu

Struktura własności		Powierzchnia	
		morgi	sążnie
Posiadacze dziedziczni	hr. Wincenty Potocki	395	1509
	probostwo rzymskokatolickie	52	571
	parafia greckokatolicka Zmartwychwstania Pańskiego	8	783
	parafia greckokatolicka Wniebowstąpienia Pańskiego	17	438
	klasztor oo. Bernardynów	24	353
	Szatkowski (Walter)	1	1030
Pozostali mieszkańcy		3349	662
Razem		3849	546

Źródło: CPAHU Lwów, fond 19: Metryka józefińska, op. 17, spr. 1, k. 1–221.

²³ W artykule używane są dawne austriackie jednostki miary. Dla lepszej orientacji podajemy przeliczniki na współczesne jednostki: miary powierzchni – 1 morga = 1600 sążni = 0,5755 ha, 1 sążeń = 6 stóp = 3,5969 m²; miary długości – 1 sążeń = 6 stóp = 1,8966 m; miary objętości zboża – 1 korzec = 32 garnce = 64 półgarnce = 122,9984 l; miary objętości siana – 1 cetnar = 100 funtów = 40,55 kg; przestrzenna miara drewna – 1 sążeń (sąg, sążeń kubiczny) = 8 stóp = ok. 4 m³; jednostki monetarne – 1 złoty reński (złr) = 60 krajcarów (kr) = 4 złote polskie (złp), 1 krajcar (kr) = 2 grosze polskie (gr).

W rękach sześciu posiadaczy dziedzicznych znajdowało się łącznie 499 mórg 1486 sążni ziemi, zaś w użytkowaniu pozostałych mieszkańców Zbaraża i niektórych sąsiednich wsi – 3349 mórg 662 sążni ziemi (tabela 1), w tym 97 mórg 632 sążni zajmowały wspólne pastwiska, a 9 mórg 326 sążni – pole wójtowskie.

Niektórzy mieszkańcy Zbaraża posiadali także grunty poza granicami miasta. Były to łąki, które położone były – jak to określono – „w górach”. Faktycznie leżały one w granicach wsi Stryjówka, w dość znacznym oddaleniu od Zbaraża.

W metryce józefińskiej miasto Zbaraż podzielone zostało na dwie części. W części pierwszej wyodrębniono pięć niw, które dodatkowo dzieliły się na mniejsze obszary, zwane najczęściej uroczyskami. Niwę pierwszą stanowił Plac Miejscowy (zwany też Niwą Ogrodową), w którym wydzielono właściwą Niwę Ogrodową, czyli śródmieście Zbaraża, oraz dwa przedmieścia: Przygrodek i Tarnopolskie. Niwa druga miała nazwę Od Czystego Jeziora czyli Ręka Pierwsza i dzieliła się na siedem mniejszych części określanych mianem uroczysk: Kątna, Od Drogi Roznoszynieckiej, W Szańcach Niższych, Klin Wojcieszczuka, W Szańcach Wyższych, Od Zwierzyńca i Od Czystego Jeziora. W obrębie niwy trzeciej, zwanej Jezioro Koubaniste czyli Druga Ręka, wydzielono trzy uroczyska: Od Stawku Księżego, Od Koubanistego Jeziora oraz Od św. Tekli. Na trzy części dzieliła się również niwa czwarta, którą nazwano Nyczajowa Dolina czyli Ręka Trzecia. W jej obrębie były następujące uroczyska: Za Dłużkiem, Za Legowiskiem i Nyczajowa Dolina. Piąta niwa nosiła nazwę Za Dłużkiem czyli Czwarta Ręka i dzieliła się na cztery uroczyska: Od Pól Wierniackich, Od Gościńca Tarnopolskiego, Za Dłużkiem i Pod Mielnickim Lasem.

W części drugiej, którą właściwie stanowiło Przedmieście Załozieckie, wydzielono dwie niwy: Niwa Ogrodowa w Placu Miejscowym oraz Za Dębiną czyli Pierwsza Ręka. Niwa Ogrodowa obejmowała teren zabudowany z przyległymi ogródkami, zaś niwa Za Dębiną dzieliła się na trzy uroczyska: Za Dębiną, Od Lasu Załużskiego i Za Laskami od Łanu Załużskiego. W granicach tej niwy wymieniano również trzy pola od Łanu Załużskiego.

W Zbarażu nie było gruntów pustych, ale – co jest interesujące – w granicach miasta grunty należały także do dworu i kilkunastu chłopów ze wsi Załuże. Ich pola orne, które znajdowały się w niwach czwartej – Nyczajowa Dolina, i piątej – Za Dłużkiem, zajmowały łącznie powierzchnię 250 mórg 1467 sążni (w tym 4 morgi 502 sążni – grunty dworskie).

Jeśli chodzi o strukturę upraw (tabela 2), to na ogólną powierzchnię Zbaraża składały się:

- 1) pola orne – 3129 mórg 1128 sążni (w tym 5 mórg 1000 sążni ogrodów zakwalifikowanych jako pola orne),

Tabela 2. Powierzchnia i zbiory gruntów dominikalnych i rustykalnych

	Pola orne						Łąki					Lasy				
	powierzchnia		pożytek ziarna		owies	powierzchnia	pożytek			morgi sążnie	powierzchnia	pożytek drewna				
	morgi	sążnie	pszzenica	żyto			jęczmień	ogółem	siana			słodkiego	kwaśnego	potrawu	morgi sążnie	twardego
					korce	cechnary				cechnary sześć.						
Grunty dominikalne	role, łąki i lasy	205	583	143 1/4	614 7/8	1196 17/32	397 23/32	361	3,15	3,15	—	1,12	145	374	131 1/4	—
	stawy	—	—	—	—	—	—	134	1327	1264,87	266,89	451,73	—	—	—	—
	ogrody	—	—	—	—	—	—	10	1581	153,83	—	54,94	—	—	—	—
	pastwiska ogółem	205	583	143 1/4	614 7/8	1196 17/32	397 23/32	147	1028	6,57	—	—	—	—	—	—
Grunty rustykalne	role, łąki i lasy	2918	1145	124 7/32	8963 3/16	11327 31/32	13861 7/16	2	57	—	28,50	10,18	—	—	—	—
	stawy	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	ogrody	5	1000	42 3/16	—	50 5/8	—	324	204	—	4523,56	1613,51	—	—	—	—
	pastwiska ogółem	2924	545	166 13/32	8963 3/16 19/32	11378 19/32	13861 7/16	426	1147	—	4954,28	1623,69	—	—	—	—
Suma całkowita	3129	1128	309 21/32	9578 1/16	12575 1/8	14259 5/32	574	644	1695,31	6382,70	266,89	2131,48	145	374	131 1/4	—

Źródło: jak w tabeli 1.

- 2) grunty zakwalifikowane jako łąki – 574 morgi 644 sążnie (w tym 2 morgi 418 sążni łąk, 251 mórg 731 sążni ogrodów i sadów, 97 mórg 938 sążni pastwisk, 136 mórg 590 sążni stawów i jezior oraz 86 mórg 1167 sążni zarośli określanych jako laski),
- 3) lasy – 145 mórg 374 sążni; był to las o nazwie „Dłużek” lub „Na Dłużku”.

Rozmieszczenie poszczególnych kultur rolnych było następujące: ogrody i sady oraz pastwiska z reguły przylegały do obszarów zabudowanych, tj. do placów miejscowych w samym Zbarażu, jak i na Przedmieściu Założeckim; pola orne oraz stawy i jeziora – znajdowały się na wszystkich pozostałych niwach; lasy – na niwie piątej Za Dłużkiem.

Ponieważ nie zachowały się przepisy faszjonowania, trudno jest określić wydajność gleby. Z analizy danych zawartych w sumariuszu powierzchni gruntów dominikalnych i rustykalnych oraz uzyskiwanych z nich zbiorów wynika, że dominującymi uprawami były jęczmień i owies, w mniejszym stopniu żyto; równocześnie bardzo mało wysiewano pszenicy. Łączne zbiory czterech podstawowych zbóż w skali 3 lat wynosiły 36722 korce; średnia ilość zbiorów z jednej morgi – 5 $\frac{27}{32}$ korca. Więcej informacji o zbiorach przynosi sumariusz generalny oraz konsygnacja gruntów duchownych. Z dokumentów tych wynika, że zbiory podstawowych zbóż z gruntów dworskich wynosiły (w korcach): pszenica – 143 $\frac{1}{4}$, żyto – 334 $\frac{21}{32}$, jęczmień – 919 $\frac{3}{32}$, owies – 77 $\frac{1}{4}$. Z części należących do instytucji kościelnych zbiory były następujące: część ks. Bartłomieja Kurowskiego (proboszcz łański), żyto i jęczmień – po 190 $\frac{7}{16}$, owies – 285 $\frac{21}{32}$; greckokatolicka parafia Zmartwychwstania Pańskiego, żyto – 38 $\frac{23}{32}$, jęczmień – 23 $\frac{7}{32}$, owies – 34 $\frac{13}{16}$; greckokatolicka parafia Wniebowstąpienia Pańskiego, żyto – 51 $\frac{1}{16}$ i jęczmień – 63 $\frac{25}{32}$. Z gruntów użytkowanych przez mieszkańców Zbaraża (gromadę) zbierano 166 $\frac{13}{32}$ korcy pszenicy, 8963 $\frac{3}{16}$ korcy żyta, 11378 $\frac{19}{32}$ korca jęczmienia i 13861 $\frac{7}{16}$ korca owsa.

Zbiory z pozostałych upraw szacowane były w przeliczeniu na siano i podawane w cetnarach. I tak dwór zbierał łącznie 1369,11 cetnarów siana, w tym ze stawów – 1058,91, z wierzchowiny stawów – 230,89, z ogrodów – 73,15 i z pastwisk – 6,16 cetnara. Oprócz tego uzyskiwano 404,31 cetnara potrawu (w tym 378,18 ze stawów i 26,13 z ogrodów).

Łączne zbiory siana i potrawu z części duchownych wynosiły: 326,20 cetnara siana (łąki – 3,15, stawy – 205,96, ogrody – 80,68, pastwiska – 0,41 i zarośla – 36) oraz 103,48 cetnara potrawu (łąki – 1,12, stawy – 73,55 i ogrody – 28,81). W rozbiciu na poszczególnych właścicieli zbiory siana i potrawu przedstawiały się następująco: parafia rzymskokatolicka – 22,01 cetnara siana i 7,86 potrawu, klasztor oo. Bernardynów – 290,07 cetnarów siana i 90,58 potrawu, greckokatolicka parafia Zmartwychwstania Pańskiego – 10,50 cetna-

ra siana i 3,75 potrawu, greckokatolicka parafia Wniebowstąpienia Pańskiego – 3,62 cetnara siana i 1,29 potrawu.

Gromada z łąk uzyskiwała 28,50 cetnara siana i 10,18 potrawu, z ogrodów – 4523,56 cetnara siana i 1613,51 potrawu oraz z pastwisk – 402,22 cetnara siana.

Lasy przynosiły dworowi 131 1/4 sążnia sześć. drewna twardego.

Według sumariusza dominikalnego i rustykalnego szacunkowe roczne przychody z wszystkich kultur rolnych wynosiły: w przypadku gruntów dominikalnych – 675 złr 23 kr z pól ornych, 432 złr 32 kr – z łąk oraz 140 złr z lasów; w przypadku gruntów rustykalnych – 8407 złr 56 kr z pól ornych oraz 1345 złr 32 kr z łąk. Łączne przychody z całego miasta wynosiły więc 11001 złr 23 kr.

W Zbarażu znajdowało się łącznie 838 budynków mieszkalnych, w tym 291 chałup, 531 domów (jako dom murowany wymieniono tylko jeden), 10 dworów (w tym jeden murowany) oraz 6 dworów. Wszystkie budynki mieszkalne rozlokowane były generalnie na niwach Plac Miejsowy (śródmieście i Przedmieście Załozieckie), ale ich rozmieszczenie w obrębie śródmieścia i przedmieść przedstawia się niezwykle interesująco. Otóż w śródmieściu Zbaraża znajdowało się najwięcej budynków, przy czym zdecydowanie przeważały domy (356), które stanowiły ponad 90% wszystkich obiektów mieszkalnych. Chałup było mało, zaledwie 29. Ponadto znajdowały się tam dwa dworki i cztery dwory. Podobna sytuacja była na Przedmieściu Załozieckim, gdzie występowały prawie wyłącznie domy (175 domów, 1 chałupa i 1 dworek). Zupełnie inna była struktura zabudowy mieszkaniowej na przedmieściach Tarnopolskim i Przygródek – tam w ogóle nie było domów, lecz praktycznie same chałupy (Przygródek – 92 chałupy, 4 dworki, 1 dwór; Tarnopolskie – 169 chałup, 3 dworki, 1 dwór). Wynika z tego, że w śródmieściu oraz Przedmieściu Załozieckim zamieszkiwała ludność zamożniejsza trudniąca się profesjami typowo miejskimi. W dwóch pozostałych przedmieściach mamy do czynienia z ludnością uboższą utrzymującą się głównie z uprawy ziemi.

W Zbarażu było ponad 20 obiektów, które można uznać za budowle publiczne i tym podobne. Były to:

- 1) obiekty administracji dworskiej – gubernia (budynek zarządu administracyjnego dóbr) oraz zamek (opuszczony),
- 2) obiekty administracji miejskiej – ratusz (murowany, niedokończony i pusty) oraz kłoda (rodzaj dybów),
- 3) obiekty wojskowe – odwach i rajtszula żołnierska,
- 4) obiekty sakralne – klasztor oo. Bernardynów wraz z kościołem klasztorным, dzwonnica i przylegającym placem (cmentarzem); probostwo rzymskokatolickie z kościołem farnym, dzwonnica i przylegającym placem (cmentarzem); probostwo greckokatolickie Zmartwychwstania Pańskiego z cerkwią

- i przylegającym placem (cmentarzem); probostwo greckokatolickie Wniebowstąpienia Pańskiego z cerkwią i przylegającym placem (cmentarzem); dwie cerkwie greckokatolickie: Najświętszej Panny Maryi i św. Michała Archanioła z przylegającymi placami (cmentarzami); bożnica żydowska,
- 5) obiekty oświatowe – dwie szkoły (niemiecka i bożnica żydowska) oraz cztery szkółki (trzy dla diaków i jedna żydowska),
 - 6) obiekty związane z ochroną zdrowia – dwa szpitale dla ubogich (farny i żydowski),
 - 7) inne obiekty – łaźnia z przynależnym do niej domem, przystolek żydowski.

Oprócz tego w mieście były trzy cmentarze grzebalne: dwa nowe – jeden rzymskokatolicki przynależny do kościoła farnego, a drugi greckokatolicki parafii Zmartwychwstania Pańskiego oraz okopisko żydowskie.

Istniał także ogród dworski (skarbowy) utrzymany w stylu włoskim. Jako oddzielny plac wyznaczony został rynek miejski.

W Zbarażu były cztery folwarki; trzy z nich należały do proboszczów trzech zbaraskich parafii, zaś czwarty do Stanisława Dąbrowskiego. Zapewne istniał też folwark dworski, gdyż w metryce józefińskiej wymieniono niektóre związane z nim obiekty, jak oborę i stajnię.

Ponadto w mieście były dwie inne stajnie (żołnierskie), cegielnia użytkowana przez Konrada Strycharza, cztery kuźnie, kilka młynów, dwie roгатki celne (mytnice), trzy pasieki, studnia pod dachem, woskobojnia i dom byków (?). O wybitnie handlowym charakterze Zbaraża świadczy to, iż działało 81 kramnic (usytuowanych w śródmieściu) oraz 23 winnice (winiarnie).

Drogi, określane też jako ulice, wymieniano w obrębie każdej z niw. Oprócz tego wyróżniono drogi o następujących nazwach: do i od Kątnego Młyna oraz Kornijowego młyna, do Załuża, Załoziec, Kołodna (miejsowość w Rzeczypospolitej, przy granicy z Galicją), Kretowiec, Łubianek (Niższych i Wyżnych), Starego Zbaraża, Roznoszyniec, Skałatu, Szymkowiec, Tarnopola, do miasta, do młyna, do stawu, do gościńca tarnopolskiego, do szlaku założenieckiego, do wody, do zamku, na most, do miasta, na Podzamcze, na przedmieście, z grobli, z Tarasówki, Wierniak, Wołoczysk, a także szlaki: założeniecki (do Załoziec) i tarnopolski oraz gościńce: tarnopolski, lwowski, wołoczyski. W różnych częściach miasta wymieniane były również ścieżki i ulice (bez określenia nazwy lub kierunku) oraz sogłówki (polne drożyny, miedze).

Ponadto metryka józefińska wyszczególnia inne obiekty zaliczane do infrastruktury technicznej: dwie bramy (do klasztoru oo. Bernardynów i do probostwa łacińskiego), dwie groble (na jednej stał młyn miejski) oraz dwa mosty (przy wjeździe do miasta oraz na fosie koło zamku).

W Zbarażu istniało kilkanaście obiektów fizjograficznych: staw miejski (określany także jako Czyste Jezioro) o powierzchni 114 mórg 189 sążni (w tym 38 mórg 771 sążni to wierzchowina), trzy mniejsze akweny (staw ber-

nardyński o powierzchni 20 mórg 1138 sążni, w tym 6 mórg wierzchowiny, jezioro bez nazwy o powierzchni 6 mórg 806 sążni (oba te akweny to zapewne Koubaniste Jezioro i Głuche Jezioro), a także staw Glennik, stawek proboszcza o powierzchni 400 sążni używany jako wodopój dla bydła, 10 jezior opisanych jako nieużyteczne, niemierzone, 5 nieużytecznych błot (w tym zapewne błota Drobotowe i Czarne Łozy), rzeki Gniezna i Neczaicha oraz strumyk płynący z jeziora (bez nazwy), a także cztery doliny: Dolina Wilkowa, Dolina Drobotowa, Gniła Dolina i Głęboka Dolina.

Przestrzeń publiczno-polityczna

Biorąc pod uwagę strukturę posiadania gruntów, strukturę społeczną i charakterystykę zabudowy, w Zbarażu można wyróżnić cztery ośrodki władzy: dworską, miejską, duchowną i wojskową.

Władza dworska reprezentowana była przez dziedzica miasta (hr. Wincenty Potocki) oraz właścicieli części kościelnych, na których osadzono poddanych (parafia rzymskokatolicka i klasztor oo. Bernardynów).

Władzę miejską reprezentował magistrat. Ze sporządzonego w 1785 r. wykazu miast w cyrkule tarnopolskim wynika, że w Zbarażu magistrat działał na podstawie przywilejów królewskich i prawa magdeburskiego, składał się z wójta, czterech burmistrzów, sześciu asesorów i pisarza. Na ich pensje wydawano 150 złr. Członków magistratu wyłaniano spośród tych mieszczan, szewców/kamaszników i tkaczy, którzy umieli czytać i pisać²⁴.

Do władz duchownych zaliczyć należy jedną parafię rzymskokatolicką (parafia farna), dwie greckokatolickie (Wniebowstąpienia Pańskiego i Zmartwychwstania Pańskiego) oraz gminę żydowską zarządzaną przez rabina.

Z zapisów w metryce józefińskiej można też wnioskować, że w Zbarażu stacjonował niewielki oddział wojskowy. Świadczy o tym fakt, iż jako oddzielne budowle wyodrębniono odwach, dwie stajnie żołnierskie oraz rajtszulę. Ponadto dwa dworki z niewielkim ogrodem zajmowali: mjr Kimm, być może dowódca oddziału, oraz por. Rabakizy.

Przestrzeń społeczna

W świetle metryki józefińskiej w Zbarażu było 996 posiadaczy gruntowych (łącznie z dziedzicem i częściami kościelnymi). Jednakże ich struktura była mocno zróżnicowana. 350 osób, zamieszkujących głównie w śródmieściu

²⁴ CPAHU Lwów, fond 146: Namiestnictwo Galicyjskie, op. 88 spr. 188, k. 52v-53.

oraz na przedmieściach (Przygródek, Tarnopolskie i Załozieckie), posiadało wyłącznie domy (w tym kramnice). Posiadaczami domów i ogrodów o powierzchni mniejszej od jednej morgi było 379 osób. Pozostałych 267 miejskich posesorów użytkowało grunty o powierzchni większej niż jedna morga. Wśród nich 97 osób miało gospodarstwa o powierzchni od 1 do 5 mórg, 51 – od 6 do 10 mórg, 87 – od 11 do 20 mórg i 37 powyżej 21 mórg. Najwięcej ziemi posiadali: Pańko Nyczaj (dom nr 477) – 34 morgi 944 sążnie, Jurek Kiryk (414) – 34 morgi 534 sążnie, Stefan Dziedzic (517) – 33 morgi 1200 sążni, Antoni Furman (546) – 31 mórg 1314 sążni, Tymko Bojarczuk (510) – 31 mórg 1170 sążni i Antoni Pizuń (405) – 31 mórg 581 sążni.

Z metryki józefińskiej wynika także, iż w Zbarażu nieruchomości posiadały osoby legitymujące się szlacheckim pochodzeniem, których nazwiska z reguły opatrywano odpowiednimi tytułami, jak np. urodzony, pan, imć pan/pani lub wielmożny pan. Były to następujące osoby (w przypadku niektórych z nich nie podano imion): Lachowska (posiadała dworek z ogrodem), Piotr Lisowski (dworek z ogrodem), por. Rabakizy (dworek murowany z ogrodem skarbowym), Rosicki (chałupa z ogrodem), Stefański (dworek z ogrodem), Szatkowski (dworek z ogrodem), Tomaszewska (dwór) i Truszkowski (dworek z ogrodem).

Jako przedstawiciele duchowieństwa z imienia i nazwiska wymieniono jedynie proboszcza rzymskokatolickiego ks. Bartłomieja Kurowskiego, parocha greckokatolickiego Ignacego Rembałę oraz rabina Litmana.

Prawa zwierzchności nad poddanymi miało jedynie trzech spośród sześciu właścicieli dziedzicznych. Byli to: hr. Wincenty Potocki, na którego części osiedlonych były minimum 890 rodzin (dokładna liczba trudna do ustalenia ze względu na niezachowanie się wszystkich alegatów do opisań urbarialnych), proboszcz parafii rzymskokatolickiej – z 10 rodzinami oraz klasztor oo. Bernardynów – z 6 rodzinami.

Ze względu na niezachowanie się wszystkich alegatów do opisań urbarialnych nie można podać szczegółowych danych o strukturze społeczno-zawodowej Zbaraża. Można jedynie skonstatować, iż ogół mieszkańców dzielono, biorąc pod uwagę rodzaj posiadanych przez nich nieruchomości. Wyodrębniono więc cztery grupy ludności: posiadaczy wyłącznie domów (w źródłach określani jako chałupnicy), posiadaczy domów i „pomiernych zagród” (określani także jako chałupnicy), osoby nieposiadające ani domów, ani zagród (określani jako komornicy) oraz posiadaczy gruntów takich jak na wsi (określani jako całogrunтови, trzy-czwarte-, pół- i ćwierćgrunтови).

W dużym uproszczeniu można przyjąć, iż osoby zaliczone do pierwszych trzech grup były mieszczanami, zaś zaliczone do grupy czwartej – mieszczanami-rolnikami. Liczba tych pierwszych, łącznie z Żydami, wynosiła 900.

Liczba mieszczan-rolników trudna jest do ustalenia, gdyż brak jest danych o poddanych hr. Wincentego Potockiego (do tej grupy można zaliczyć sześciu poddanych klasztornych).

Trudno coś powiedzieć na temat rzemiosła i rzemieślników. Z zachowanych informacji wynika jedynie, że na gruntach dworskich osiedlonych było czterech młynarzy oraz siedmiu pachołków.

Większość posiadaczy miała grunty niezakupne. Opisanie urbarialne wspominają także o posiadaczach placów i gruntów zakupnych, lecz brak bliższych szczegółów na ten temat. Jak się jednak wydaje, obciążenia zarówno mieszczan, jak i przedmieszczan, poddanych hr. Wincentego Potockiego, były umiarkowane. Zakres ich obowiązków wobec dziedzica był zróżnicowany i zależał od przynależności do konkretnej kategorii poddanych. Generalnie, katolicy posiadacze domów oraz domów i zagród (opisywani także jako chałupnicy) zobowiązani byli do opłacania – oprócz czynszu od domów – czterech rodzajów czynszu: z tytułu obowiązku odrabiania 12 dni rocznie pańszczyzny pieszej i skoszenia 4,5 kop siana oraz tzw. świńszczyzny i owczyzny. Natomiast komornicy byli zobowiązani do odrabiania 12 dni rocznie pańszczyzny pieszej.

Powinności posiadaczy gruntów podobnych do wiejskich (całogrunтови, trzy-czwarte-, pół- i ćwierćgrunтови) były nieco większe. Mieli oni obowiązek odrabiania rocznie 12 dni pańszczyzny ciągłej pojedynkowej (ćwierćgrunтови) lub parowej (wszyscy pozostali) oraz skoszenia 4,5 kop siana na pańskich łąkach. Robociznę można było zamienić na czynsz według ustalonej w inwentarzu stawki. Ponadto mieszczenie-rolnicy opłacali czynsz z gruntów i łąk oraz z tytułu tzw. świńszczyzny i owczyzny, a także składki: „na gary” i tzw. jałowiczne, czyli składkę na wynajęcie sług dworskich. Niektórzy poddani uiszczali ponadto daniny dodatkowe (z możliwością zamiany na czynsz), np. posiadacze pasiek – dziesięcinę pszczelną, a posiadacze lasków czyli sadów – tzw. sadowe (co 10. owoc). Ci ostatni musieli dodatkowo wносить opłaty za drzewa „leśne na różne potrzeby zdatne” (drzewa „leśne”, które wyrosły w sadach, czyli laskach, traktowano jako własność dziedzica).

Różne opłaty i daniny na rzecz dworu wnosili także Żydzi. 225 rodzin posiadających domy i winnice opłacało czynsze od domów, kramnic i sklepów, natomiast 110 rodzin komorników żydowskich – czynsz „za protekcję”. Ponadto ludność żydowska zobowiązana była do opłacania tzw. jałowicznego; daninę tę uiszczali cały kahał, jak i pojedyncze rodziny.

Poddani proboszcza rzymskokatolickiego opłacali czynsz od domów, zaś poddani klasztoru oo. Bernardynów (sześciu gospodarzy trzy-czwartogruntowych mieszkających na Przedmieściu Tarnopolskim) – odrabiali 104 dni pańszczyzny parociągłej rocznie.

Oprócz powinności wyliczanych indywidualnie, zależnie od wielkości posiadanej gruntu, pewne obowiązki nałożono też na wszystkich mieszkańców. Cała gromada miała obowiązek wykonywania szarwarku przy utrzymaniu mostów i grobli, musiała też płacić tzw. żarnowe, czyli czynsz od posiadania żarn. Ponadto mieszczanie i przedmieszczanie chrześcijanie opłacali stołowe na rzecz trzech miejskich parafii, zaś kahał żydowski miał obowiązek dostarczenia wosku i łoju do oświetlenia kościoła farnego.

Pewne obowiązki miał też dwór. Chodzi tutaj o wnoszenie stałej rocznej opłaty w gotówce na rzecz kościoła farnego oraz dostarczanie specjalnej ordynarii dla klasztoru oo. Bernardynów.

Na podstawie metryki józefińskiej i opisań urbarialnych w Zbarażu można wyróżnić dwie grupy wyznaniowe: chrześcijan i żydów. Z opisań urbarialnych wynika, że w mieście mieszkało 385 rodzin żydowskich oraz co najmniej 520 rodzin chrześcijańskich. W księdze pomiarów metryki józefińskiej proporcje między chrześcijanami i żydami były podobne.

O wiele trudniej odnieść się do struktury narodowościowo-wyznaniowej ludności chrześcijańskiej. Analiza brzmienia imion i nazwisk oraz liczby i rozmieszczenia kościołów i cerkwi sugeruje, że udział ludności o etnosie polskim i rusińskim mógł być podobny.

Do elity miejskiej Zbaraża należy zaliczyć przedstawicieli administracji dworskiej: Pan[taleona] Korzeniowskiego i Andrzeja Krzepickiego – plenipotentów dziedzica; właścicieli mniejszych części miasta: nieznanego z imion Szatkowskiego i Waltera; przedstawicieli miasta: Aleksandra (Leškę) Adamiszyna i Józefa Wiktorowskiego – wójtów, Jędrzeja Jarekko (Jarekowego), Pantalemona (Pańko) Nyczaja i Tymko Bojarczuka – przysiężnych oraz Petro Hryna, Antoniego Furmana (Furmaniuka) i Anducha (Andrzeja) Hymeniuka – deputowanych; osoby duchowne: proboszcza Bartłomieja Kurrowskiego, parocha Ignacego Rembałę i rabina Litmana; oficerów: mjr. Kimma i por. Rabakizego.

* * *

Z zaprezentowanych wyżej danych wyłania się interesujący obraz Zbaraża. Było to duże miasto o dobrze rozwiniętym układzie przestrzennym. W metryce józefińskiej odnotowano istnienie śródmieścia z rynkiem i ratuszem oraz trzech przedmieść: Tarnopolskiego, Przygrodek i Załozieckiego. Śródmieście i przedmieście Załozieckie zapewne pełniły funkcję centrum rzemieślniczo-handlowego, tam bowiem najczęściej wzmiankowano istnienie kramnic i winnic, czyli obiektów gospodarczych związanych z handlem.

Przedmieścia Przygroddek i Tarnopolskie miały z kolei charakter bardziej rolniczy, o czym świadczy nie tylko fakt, że zabudowa była gorszej jakości (chałupy), lecz także to, iż mieszkańcy byli posiadaczami pól uprawnych.

W latach 80. XVIII w. Zbaraż pełnił też istotne funkcje administracyjne. Miasto było centrum rozległego klucza dóbr ziemskich, a ponadto mieściły się w nim trzy parafie (dwie greckokatolickie i jedna katolicka); była też gmina żydowska. Ze względu na przygraniczne położenie w Zbarażu stacjonował też oddział wojskowy. Równocześnie jednak trzeba zaznaczyć, iż zamek, który w poprzednich wiekach pełnił funkcję warowni, zupełnie już stracił na znaczeniu, gdyż był opuszczony.

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne

Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy we Lwowie
fond 19: Metryka józefińska, op. 17, spr. 1.
fond 146: Namiestnictwo Galicyjskie, op. 18, spr. 4399; op. 88, spr. 188.

Źródła drukowane

Liesganig J., *Atlas der Königreiche Galizien und Lodomerien bestehend in einer General-Karte dieser beiden Königreiche, und in 10 besonderen Karten der 19 Kreise nach der neueren Eintheilung nebst dem Distrikt der Bukowina in einem Atlas nach astronomischen Beobachtungen verfasst*, Wien 1786.
Liesganig J., *Regna Galiciae et Lodomeriae Joseph II. et M. Theresiae Augg. Jussu methodo astronomico-trigonometrica nec non Bucovina geometrica dimensa* [Vindobonae 1790].
Lotter T.C., *Carte nouvelle des Royaumes de Galizie et Lodomerie avec le District de Bucovine*, Augsburg [przed 1780].
Lotter T.C., *Carte nouvelle des Royaumes de Galizie et Lodomerie avec le District de Bucovine*, Augsburg [1782].
Państwo wojnickie w metryce józefińskiej z 1785–1787 roku. Wojnicz, Zamoście, Ratnawy i Łopoń, wyd. J. Szymański, Wojnicz 2000.

Opracowania

Adelsgruber P., Cohen L., Kuzmany B., *Getrennt und doch verbunden. Grenzstädte zwischen Österreich und Russland 1772–1918*, Wien–Köln–Weimar 2011.
Anusik Z., *Księżęta Jerzy i Krzysztof Zbarascy wobec problemów południowo-wschodniego pogranicza Rzeczypospolitej w drugim i trzecim dziesięcioleciu XVII wieku*, „Przegląd Nauk Historycznych” 2016, R. XV, nr 2, s. 127–189.
Anusik Z., *Latyfundia książąt Zbaraskich w XVI–XVIII wieku*, „Przegląd Nauk Historycznych” 2009, R. VIII, nr 2, s. 17–77.
Dorobisz J., *Krzysztofa Zbaraskiego plan obrony Ukrainy przed najazdami tatarskimi*, „Sprawozdania Opolskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk” [Opole] 1992, Wydział I, seria A, nr 23, s. 31–43.

- Drobesch W., *Bodenerfassung und Bodenbewertung als Teil einer Staatsmodernisierung. Theresianische Steuerrektifikation, Josephinischer Kataster und Franziszeischer Kataster* [w:] *Les migrations de retour. Rückwanderungen*, red. R. Furter, A.-L. Head-König, L. Lorenzetti, *Histoire des Alpes – Storia delle Alpi – Geschichte der Alpen*, 14/ 2009, s. 165–184.
- Falniowska-Gradowska A., *Studia nad społeczeństwem województwa krakowskiego w XVIII wieku. Struktura własności ziemskiej i użytkowanie gruntów w świetle katastru józefińskiego*, Warszawa 1982.
- Falniowska-Gradowska A., Leśniak F., *Struktura własności ziemskiej i użytkowania gruntów w Galicji w cyrkulach rzeszowskim, sanockim i tarnowskim w świetle katastru józefińskiego (1785–1787)*, Toruń 2009.
- Feucht R., *Flächenangaben im österreichischen Kataster*. Diplomarbeit am Institut für Geoinformation und Kartografie der Technischen Universität Wien, 2008.
- Fierich J., *Kultury rolnicze, zmianowanie i zbiory w katastrze józefińskim*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 1950, XII.
- Jewuła Ł., *Galicyskie miasta i miasteczka oraz ich mieszkańcy w latach 1772–1848*, Kraków 2013.
- Kachel J., *Dzieje kościoła i klasztoru Ojców Bernardynów w Zbarażu (1628–1946)*, Kalwaria Zebrzydowska 2001.
- Kańkowski M., *Miasto Józefów w świetle opisań urbarialnych* [w:] *Galicyskie miasta w epoce zmian społeczno-politycznych w Europie Środkowo-Wschodniej w XVIII–XIX wieku. Zbiór studiów*, red. T. Kargol, B. Petryszak i K. Ślusarek, Kraków–Lwów 2018, s. 123–130.
- Kargol T., *Konfrontacja metryki józefińskiej z innymi źródłami historycznymi na przykładzie topografii i społeczeństwa Brodów w II połowie XVIII wieku* [w:] *Galicyskie miasta w epoce zmian społeczno-politycznych w Europie Środkowo-Wschodniej w XVIII–XIX wieku. Zbiór studiów*, red. T. Kargol, B. Petryszak i K. Ślusarek, Kraków–Lwów 2018, s. 131–148.
- Kravczenjuk O.V., *Obłoga Zbarazu. 10 lipnja – 20 serpnja 1649 r.* [w:] *Zbaraczczina. Zbirnik stattej, materijaliv i spominiv*, t. 1, New York 1980, s. 109–120.
- Kulczykowski M., *Andrychowski ośrodek płócienniczy w XVIII i XIX wieku*, Wrocław 1972.
- Kulczykowski M., *Chłopskie tkactwo bawelniane w ośrodku andrychowskim w XIX wieku*, Wrocław 1976.
- Kuzmany B., *Brody. Eine galizische Grenzstadt im langen 19. Jahrhundert*, Wien–Köln–Weimar 2011.
- Marcinkowski K., *Boje w Zbarażu 25 i 26 lipca 1920 r. oraz rzeź w Bystrzyku 1 czerwca 1920 r.*, Filadelfia 1983.
- Nagielski M., *Relacje zbaraskie z „Księgi Pamiętniczej” Jakuba Michałowskiego a „Ogniem i mieczem” Henryka Sienkiewicza* [w:] *Epoka „Ogniem i mieczem” we współczesnych badaniach historycznych. Zbiór studiów*, red. M. Nagielski, Warszawa 2000, s. 155–172.
- Rozdolski R., *Die grosse Steuer- und Agrarreform Joseph II*, Warschau 1961.
- Rozdolski R., *Stosunki poddańcze w dawnej Galicji*, t. 1–2, Warszawa 1962.
- Ruszała K., *Społeczeństwo miasteczka galicyjskiego w pierwszych latach rządów austriackich w świetle pierwszego katastru gruntowego, tzw. metryki józefińskiej na przykładzie Jasła* [w:] *Społeczeństwo i gospodarka Galicji w latach 1772–1867. Źródła i perspektywy badań. Zbiór studiów*, red. T. Kargol, K. Ślusarek, Kraków 2014, s. 129–144.
- Rutkowski J., *Galicyski kataster gruntowy jako podstawa statystyki własności ziemskiej*, „Wiadomości Statystyczne o Stosunkach Krajowych” 1917, t. 25, z. 3, s. 23–36.
- Skrzypczak A., Skrzypczak I., *Polski cmentarz w Zbarażu. Inskrypcje nagrobne*, Rzeszów–[Łańcut] 2010.

- Smoliński A., *Zbaraż – ślad Rzeczypospolitej Obojga Narodów oraz miejsce literackiej inspiracji Henryka Sienkiewicza. Dzieje i współczesność*, „Acta Universitatis Wratislaviensis”, No 3111: „Wrocławskie Studia Wschodnie” 2008, [t.] 12, s. 37–57.
- Styś W., *Metryki gruntowe józefińskie jako źródło do historii gospodarczej Galicji*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 1932, t. II, s. 86–97.
- Szlezzynger P. S., *Przyczynek do obrony Zbaraża w roku 1649*, „Czasopismo Techniczne” 1995, z. 2, s. 160–166.
- Śledziński K., *Zbaraż 1649*, Warszawa 2005.
- Ślusarek K., *Drobna szlachta w Galicji 1772–1848*, Jędrzejów–Kraków 2011.
- Ślusarek K., *Materiały podatkowe jako źródło do dziejów miast galicyjskich w czasach józefińskich* [w:] *Galicyjskie miasta w epoce zmian społeczno-politycznych w Europie Środkowo-Wschodniej w XVIII–XIX wieku. Zbiór studiów*, red. T. Kargol, B. Petryszak i K. Ślusarek, Kraków–Lwów 2018, s. 269–288.
- Wasyl F., *Ormianie w przedautonomicznej Galicji. Studium demograficzno-historyczne*, Kraków 2015.
- Zamoyski G., *Nowy Targ i jego mieszkańcy w świetle metryki józefińskiej* [w:] *Galicyjskie miasta w epoce zmian społeczno-politycznych w Europie Środkowo-Wschodniej w XVIII–XIX wieku. Zbiór studiów*, red. T. Kargol, B. Petryszak i K. Ślusarek, Kraków–Lwów 2018, s. 289–313.
- Zbaraż [w:] *Ludobójstwo – grabieże – zniszczenia. Eksterminacja ludności polskiej dokonana przez banderowskie bojówki spod znaku OUN-UPA w latach 1939–1947*, oprac. H. Komański [i in.], „Na Rubieży” 1996, nr 18, s. 33–38; nr 19, s. 13–28; 2001, nr 56, s. 25–34; 2002, nr 57, s. 20–37.
- Білінська Л., *Мікротопоніми Тисмениччини відомного походження*, „Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Сер. Мовознавство”, Тернопіль 2009, Вип. 2 (17), s. 172–181.
- Вирста Н., *Українські та німецькі прізвиська, мотивовані назвами професій (лексико-семантичний аналіз)*, „Актуальні проблеми філології та перекладознавства”, Хмельницький 2013, Вип. 6 (1), s. 36–46.
- Долинська М., *Йосифiнська метрика – головне джерело для відтворення історичної топографії (культурного краєвиду) міст, містечок і сіл Галичини* [w:] *Galicyjskie miasta w epoce zmian społeczno-politycznych w Europie Środkowo-Wschodniej w XVIII–XIX wieku. Zbiór studiów*, red. T. Kargol, B. Petryszak, K. Ślusarek, Kraków–Lwów 2018, s. 81–94.
- Долинська М., *Історична топографія Львова XIV–XIX ст.*, Львів 2006.
- Долинська М., Погорілко М., *З історичної топографії Львова (гори Львова)*, „Записки Наукового товариства імені Шевченка”, Львів 2015, Т. 268, s. 107–127.
- Доліновський В., *Соціально-професійна структура міщан Олеська на підставі інвентаря будинків 1789 р.* [w:] *Galicyjskie miasta w epoce zmian społeczno-politycznych w Europie Środkowo-Wschodniej w XVIII–XIX wieku. Zbiór studiów*, red. T. Kargol, B. Petryszak i K. Ślusarek, Kraków–Lwów 2018, s. 21–50.
- Іваночко У., *Вплив соціально-функціональних процесів на розвиток урбанізації в Галичині кінця XVIII – початку ХХ ст.* [w:] *Історична топографія та соціотопографія України*, Зб. наук. праць, Редкол.: Я. Дашкевич, П. Сохань та ін., Львів 2006, s. 258–298.
- Лаба В., *Історія міста Перемишляни від найдавніших часів до 1939 року*, Львів 2001.
- Лужецька О., *Мікротопонімія Південно-Західного Опілля*, Дис. на здобуття наук. ст. канд. філологічних наук, Тернопіль 2014.
- Петришин Г., Іваночко У., *Еволюція принципів класифікації міст Галичини в австрійській період*, [w:] *Книга міст Галичини. Міждисциплінарні дослідження у містознавстві*, „Вісник Державного університету «Львівська політехніка», Львів 1999, № 379, s. 67–95.

**The city space of Zbaraż in the light of tax files
from the 80s of the 18th century**

Summary

The article presents a couple of remarks concerning the city space of Zbaraż at the end of the 18th century. Based on the preserved tax files, i.e. the Joseph's cadastre and urban descriptions, the author attempts to determine the spatial arrangement of the city (division into the downtown and suburbs; the existence of dense areas of uniform economic character). Moreover, the article categorizes the types of residential housing, the occurrence of industrial facilities and technological infrastructure. A separate section is dedicated to the description of the socio-political space (centres of power, public utility facilities) and the public space (the structure of the population).

Key words: Zbaraż, city space, social space, Joseph's cadastre